

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ

ТЕМАТСКИ ВОЈНИЦИ У ВИЗАНТИЈСКОМ ДРУШТВУ — ПРИЛОГ НОВОМ ПРОЦЕЊИВАЊУ ПРОБЛЕМА —*

У раду се преиспитује, након многих година контроверзи у науци, генеза и друштвени статус тематских војника. Констатује се да, упркос значајним променама које временом настају, може да се запази црта континуираног развитка и, по том, опадања овог друштвеног слоја између VII и X века. Констатује се, истовремено, сложеност његове физиономије и изразита посебност у односу на сељачки сталеж.

Мало је питања у савременој византологији, која су толико значајна и истовремено толико контроверзна, као што је то случај са тематским уређењем. Како је Ернст Кеги једном нагласио: „The subject of the origins and character of the Byzantine themes (is) probably the most obscure, the most controversial and the most important issue for the twentieth-century Byzantine historians“.¹ Разматрање овог историјског феномена није никада довело до општег резултата који би могао бити прихватљив за већину византолога. Разуме се, разлози су тесно повезани са ограничењима изворне подлоге. Независно од тога да ли би се у овом смислу могло говорити о белим мрљама или црним рупама, извесни одлучујући моменти у развоју тематског уређења мало се отварају пред истраживачем, чиме је, у сваком случају, створено велико и шарено поље за стварање хипотеза.

Проблеми који настају због недовољног изворног материјала ни у ком случају нису непознати у византијским студијама и, шта више, изражавају се у два правца. С једне стране, и то се лако може разумети, постоје извесне хронолошке или тематске целине које извори слабо осветљавају, тако да је у таквим

* Овај рад је проистекао из приступне беседе, одржане 11. децембра 2001. године у Атинској академији. Будући да грчка верзија текста, која се објављује у Практицима Академије, како због језика тако и због серије у којој се појављује, неће бити довољно приступачна у нашој средини, иначе заинтересованој за ову тематику, сматрао сам да би било целисходно истовремено објављивање српске верзије у Зборнику радова Византолошког института.

¹ *W. E. Kaegi, Two Studies in the Continuity of Late Roman and Byzantine Military Institutions, Byz. Forschungen* 8 (1982) 87. Cf. et *M.C. Bartusis, The Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204–1453, Philadelphia* 1992, 3.

случајевима очигледан недостатак извора. Један добар пример у овом смислу, који је унеколико повезан и са нашом темом: византијско-персијска сучељавања далеко боље су позната у Јустинијаново (VI век) него у Ираклијево (VII век) време, иако је овај други период за речено питање био од далеко већег значаја. Али, у првом случају располажемо Прокопијевим историјским делом, једним опширним и савременим приказом прворазредних квалитета, што у другом случају представља само неоствариви сан истраживача.

С друге стране, има случајева у којима располажемо добрим изворима који, међутим, из неких разлога могу да прећуткују важне ствари. Ствари, чије би помињање према схватањима модерних истраживача требало да буде неизбежно. Један пример из друге половине XIII века: у иначе врло поузданом и опширном историјском делу Георгија Пахимера нису уопште поменута два међу најважнијим тадашњим догађајима на Балкану — битка у Пелагонији (1259) и српско заузимање Скопља (1282). Тешко је веровати да се овде ради о намерном заташкавању ствари, поготову због евидентне Пахимерове историчарске савесности. Јер, у питању су потпуно различите ствари. У првом случају ради се о великој византијској победи која је омогућила поновно задобијање Цариграда и рестаурацију Царства, а у другом о тешком поразу Византинаца са значајним последицама. То само значи да византијски извори на други начин схватају тематске приоритете, него што бисмо их ми постављали према сопственим, данашњим мерилима. Ова чињеница не важи само за византијске историографе. Довољно је да се само подсетимо на различите сазнајне проблеме у вези са византијским правним текстовима. У њима, наиме, много чешће наилазимо на анахроне него на синхроне одредбе, док у другим случајевима одредбе одсликавају само део правне стварности.

Најзад, додајмо на овом месту да тешкоће у вези са хронологијом појединих догађаја или процеса, настале због недовољно прецизног излагања извора, могу да имају последице које задиру у суштину описиваног. Добар пример — проблем који је некада проузроковао многе истраживачке напоре не би ли био решен, али који ни данас није неспорно разрешен — представља излагање Јована Скилице, које се односи на хронологију устанка Самуила и његове браће, из којег се развила држава која је више од 40 година била велики непријатељ Византије. Наиме, ако је почетна побуна изведена 969. године, она се морала развијати против бугарске државе. Ако је, међутим, побуна изведена 976. године, непријатељ је од почетка покрета било Византијско Царство. Обе хронологије доноси Скилица и обе су поткрепљене излагањем других извора. Разуме се да ова разлика може да игра значајну улогу, што се и дешавало у покушајима да се објасни карактер устанка и државе која се из њега развила.

Претходне напомене биле су потребне, будући да се истраживач институције тематских војника непрестано сусреће са наведеним врстама проблема. Нежељена, али доста честа последица оваквих сусрета је заснивање истраживачких резултата на површинској лексици и терминологији извора, што значи да суштина исказа усамљених изворних сведочанстава може, бар делимично, да измакне нашој пажњи. Тако се развија стање у коме се ови искази не повезују

довољно један са другим, иако би била неопходна реконструкција њиховог дубљег смисла, препознатог кроз реконструкцију њихових међусобних веза.

Осим тога, поставља се и питање разумевања целине тзв. средњовизантијског периода (VII–XI век) који је у многим подручјима још увек обележен непознаницама. Овде подразумевам, пре свега, два основна питања: које су биле кључне тачке и главне линије развоја овог времена и каква је интеракција постојала између ових историјских елемената и тематског уређења? То су управо проблеми који су приликом разматрања тематског уређења радо бивали потискивани у страну. Стога је питање можемо ли се уопште надати да ће у будућности бити могућно постићи опште прихваћено решење о изгледу овог уређења. Због тога је моје настојање врло ограничено — не да понудим једно такво решење, него да изнесем своје виђење као једно међу многим другима. Остаје да се види да ли ово настојање води расветљавању или даљем компликовању питања.

Тематско уређење је несумњиво представљало, какогод изгледали путеви његовог настанка, један милитаризовани управни систем са извесним (посебним) социјалним обележјима. Обема странама овог историјског феномена — како административној тако и социјалној — посвећивано је много пажње, што је, међутим, довело до потпуно дивергентних резултата.

Од како је Георгије Острогорски пре шездесет година поставио своју славну али и много нападану теорију о темама,² а да при томе није познавао готово идентичне погледе старог француског историчара Жоржа Теста,³ дошло се до једне више или мање јасне слике административног аспекта.⁴ Данас се може сматрати да су најстарије теме основане у VII веку, у оквиру почетака настанка будућег општег уређења, независно од тога да ли прве трагове треба видети у временима пре или после почетка арабљанске инвазије из 634–642. године.⁵ Систем је затим постепено изграђиван, али се у овом процесу не могу при-

² Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959, 112 сл., 145 сл., 263 сл.

³ G. Testud, *Des rapports des puissants et des petits propriétaires ruraux dans l'Empire byzantin au Xe siècle*, Bordeaux 1898.

⁴ За потпуну библиографију уп. J. F. Haldon, *Military Service, Military Lands and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations*, DOP 47 (1993) 3–7, чему треба додати и: *Vasiliki Vlysidou — Eleonora Kountoura-Galaki — St. Lambakis — T. Loungis — A. Savvidis*, *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, Atina 1998.

⁵ Пре инвазије: E. Stein, *Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius-Konstantinus*, Stuttgart 1919, 132–135; G. Ostrogorski, *Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premières thèmes d'Asie Mineure*, *Byz.* 23 (1953) 64; *υστίν*, *Историја*, 162 сл.; N. Oikonomides, *Les premières mentions des thèmes dans la chronique de Théophane*, *ZRVI* 16 (1975) 1–8; I. Shahid, *Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic Sources (Heraclius I)*, *Byz.* 57 (1987) 391–406 (628–636); *idem*, *Heraclius and the Theme System: Further Observations (Heraclius II)*, *Byz.* 59 (1989) 208 (628–634); *idem*, *Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens. Some Final Observations (Heraclius III)*, *Byz.* 64 (1994) 352 к. е. — После арабљанске инвазије: *Testud*, *op. cit.*, 20; W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge 1992, 176 sq.; *idem*, *Two Studies* 88 sq.; *idem*, *Byzantine Military Unrest, 471–843. An Interpretation*, Amsterdam 1981, 154–168, 174, 176; *idem*, *Variable Rates of Seventh-Century Change, Tradition and Innovation in Late Antiquity*, edd. F. M. Clover — R. S. Humphreys, Madison 1989, 191 sq.; W. T. Treadgold, *The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byzantine Empire*, *Harv. Ukrainian Studies* 7 (1983) 627; R.– J. Lilie, *Die byzantinische Reaktion auf die Ausbrei-*

метити радикални прображаји.⁶ Први велики талас измена састојао се у томе што су првобитне велике теме током VIII века биле подељене и, самим тим, смањене.⁷ Позније теме — настале у IX и X веку — биле су уређене на истим принципима као раније, што се прилично јасно види из појединачних, спорадичних изворних података, али пре свега из ранговних листа (Тактикони), насталих од прве половине IX до прве половине X века: Тактикон Успенског (842–843), Филотејев Клиторологион (899), Тактикон Бенешевича (934–944).⁸ Тек у позном X веку наступа нова ситуација која се, осим што је видљива и у појединачним подацима различитих извора, најбоље одсликава у Ескоријалском Тактикону (971–975)⁹ и која ће се, уосталом, даље развијати током XI века.¹⁰ Кратко речено, од тада се ради о прилично сложеном организму који се састоји од посебних пограничних тема, које воде *кайшејани* или *дуке*, и у које су могле да буду инкорпориране мање теме, затим од традиционалних тема и, најзад, од појединачних градова који су добијали ранг теме са стратегом на челу.¹¹ Ова сложена структура, међутим, не представља знак полета, некаквог развитка са позитивним перспективама, него пре знак кризе организма, када се морало

tung der Araber. Studien zur Strukturwandlung des byzantinischen Staates im 7. und 8. Jh., München 1976, 293 sq.; *idem*, „Thrakien“ und „Thrakesion“. Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jhs., JÖB 26 (1977) 26 sq.; *M. Kaplan*, Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle. Propriété et exploitation du sol, Paris 1992, 232; Η Μικρά Ασία των θεμάτων, 39. Овде треба додати да је одавно примећено, али да се често заборавља да први спомен једне теме у изворима, сиромашним какви јесу, не значи да је у том тренутку и основана тема о којој је реч: *W. Ensslin*, Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung, BZ 46 (1953) 368.

⁶ Cf. *H. Gelzer*, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung, Leipzig 1899 (repr. Amsterdam 1966), 8–80; *Ch. Diehl*, L'origine du regime des thèmes dans l'Empire byzantin, Etudes byzantines, Paris 1905, 289–292; *A. Pertusi*, De thematibus, Città del Vaticano 1952, 108–111; *idem*, La formation des thèmes byzantins, Berichte zum XI. Intern. Byzantinisten-Kongreß 1, München 1959, 35–38; *J. Karayannopoulos*, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, München 1959, 24–28, 35, 52–71 (са чудним објашњењима историјског развитка); *J. F. Haldon*, Byzantium in the Seventh Century, Cambridge 1990, 208, 212, 214 sq., 221 sq.; *M. Hendy*, Studies in Byzantine Monetary Economy, с. 300–1450, Cambridge 1985, 409; *Lilie*, Reaktion 288 sq., 306 sq.; *Kaegi*, Two Studies 87. Одговарајућа библиографија је енормно велика и овде је понуђен само најнужнији избор.

⁷ *Осипрогорски*, Историја, 166 сл.; Η Μικρά Ασία των θεμάτων, 43 sq.

⁸ После првобитних издања првих трију тактикона данас се употребљава заједничко издање, са богатим коментаром, које садржи и преводе на француски: *N. Oikonomidès*, Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 41–63 (Успенски), 64–235 (Клиторологион), 236–253 (Бенешевич), 281–364 (заједнички коментар).

⁹ Исто, 255–277 (Ескоријал).

¹⁰ Cf. *St. Kyriakidis*, Βυζαντιναί Μελέται, Β'-Ε', Solun, 536 sq.; *Hélène (Glykatzi-) Ahrweiler*, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe–XIe siècles (Administration), Bull. Corr. Hell. 84 (1960) 1–109 [=Variorum Reprints, London, 1971, VIII]; *J.-C. Cheynet*, Du stratège de thème au duc: chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle, TM 9 (1985) 181–194; *Љ. Максимовић*, Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, ЗРВИ 36 (1997) 31–43.

¹¹ Уп. *Максимовић*, нав. дело, 33 сл., са одговарајућом библиографијом, као и подробну анализу *Marte Grigoriou-Ioannidou*, Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού. Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από το 10ο αιώνα κ. ε. (дисертација), Solun 1985, 81 и нап. 224. Супротно гледиште: *H.-J. Kühn*, Die byzantinische Armee im 10. und 11. Jahrhundert, Wien 1991, 158 sq., где су наведени сви „дукати“ и „катепанати“ (стр. 158–242).

реаговати палијативним решењима. Затим, у другој половини XI века и у XII веку, када је тежиште војне службе већ лежало на потпуно професионалним и добростојећим војницима а затим и на држаоцима пронија, мало је остало од класичног тематског система.¹²

Дакле, што се тиче административног аспекта, тематско уређење између друге половине VII и средине X века у основи показује, упркос извесним променама, мале могућности за свеобухватно и суштинско мењање. Будући да је административни аспект имао изванредан значај по целину система, поставља се питање, када је реч о континуитету, какву су судбину у исто време имали социјални и привредни аспекти система. Питање је утолико важније, што у једном тако милитаризованом административном организму, какав је био тематски, управо у чисто војничким стварима — тактика, организација војске, наоружање — до великог преокрета долази тек у позном X веку.¹³ При томе се није радило о некаквим револуционарним новинама, него о новој примени већ познатих ствари. Наиме, тешка коњица, организована више у тагматским него у тематским јединицама, добила је у ово време одлучујућу превагу.¹⁴ Тек на тај начин биле су омогућене велике победе над Арабљанима.

Враћајући се социјалном аспекту, истакао бих да се једва може и замислити да су војници представљали већину у друштву или да су могли да чине слој који би у свом животу био потпуно одвојен од других друштвених структура. Другим речима, тешко је замислити да су војници живели по посебним друштвеним нормама без икакве паралеле са другим слојевима византијског друштва, као што се то имплицира у незанемарљивом броју истраживања. Због тога ми се чини важним, да би се боље разумео њихов друштвени положај, сасвим кратко подсећање на основне, и уосталом познате, чињенице из живота провинцијског друштва такозваног средњовизантијског периода између VII и XI века.

При томе, пре свега мислим на постојање, што је у науци опште прихваћено, широког слоја „слободних“ сељака који су се у ствари, будући да су морали да плаћају порезе, налазили у зависном односу према држави.¹⁵ Иако су извори

¹² Kaplan, op. cit., 254 sq.

¹³ *Остѳогорску*, Историја 274; *idem*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 14; G. Dagron — H. Mihaescu, Le traité sur la guérilla (De velitatione) de l'empereur Nicéphore Phocas (963–969), Paris 1986, 149 sq., 184 sq., 268 sq., 275 sq.; T. Koliass, Byzantinische Waffen, Wien 1988, 52 sq.; J.-C. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963–1210), Paris 1990, 303 sq.; Kaplan, op. cit., 240 sq.; J. F. Haldon, Warfare, State and Society in the Byzantine World, 565–1204, London 1999, 132.

¹⁴ Изузев радова наведених у претходној напомени уп. нарочито: Kühn, op. cit., 123 sq.

¹⁵ За опште податке вид. G. Ostrogorsky, Die wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches, Vierteljahrschr. für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 22 (1929) 131 sq.; *idem*, Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages, Cambridge Economic History I, Cambridge 1941, 196 sq.; *idem*, Le grand domaine dans l'Empire byzantin, Recueils de la Société Jean Bodin 4 (1949) 38 sq.; *idem*, Pour l'histoire de la féodalité byzantine, Bruxelles 1954, 10 sq.; P. Lemerle, Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century, Galway 1979, 27–41, 64 sq. (где се, међутим, не даје никакав значај друштвеном развиту), 76, 106; Kaplan, op. cit., 256–270. За војнике као део друштва в. J. F. Haldon, Ideology and Social Change in the Seventh Century: Military Discontent as a Barometer, Klio 68 (1986) 140.

и у овом домену недовољни, прилично је сигурно да су овакви сељаци располагали властитом земљом, као и да су живели у сеоским општинама.¹⁶ Извесна добра (шуме, ливаде, итд.) уживали су заједнички у оквирима општине,¹⁷ као што су и порезе плаћали заједнички према подацима из пореских спискова, у сваком случају најкасније од VIII века.¹⁸ Ова општа слика одражава се више или мање у изворима из разних времена: у одредбама такозваног Νόμος γεωργικός (крај VII — почетак VIII века),¹⁹ у Теофановом набрајању „злочина“ цара Нићифора I (802–811)²⁰ и у подацима Трактата о опорезивању (X век),²¹ да наведем само најважније изворе. У питању су оне друштвене и економске основе земље које опстоје у континуитету бар од краја VII до почетка X века и које су, када су постале угрожене кризом, цареви покушавали да одбране редовним понављањем заштитних закона, почев од Романа I Лакапина (920–944), па кроз готово читав X век.²²

Из реченог о административним, војним и аграрним аспектима друштва наведеног времена произлази, чини ми се, да се могу утврдити два елемента са општом вредношћу. Пре свега, било би немогуће очекивати да је приликом „рађања“ овог друштвеног поретка дошло до брзе реформе на основу издавања закона са општом важношћу. На овакав закључак наводе остаци старог управног система — проконзули у темама, помен провинција на печатима финансијских чиновника, трагови управе префектуре Илирик у Солуну, остаци који су видљиви још у VIII веку.²³ То свакако не значи, као што се понекад сматра, да је нови систем у управној сфери настао у истом столећу, а да се у претходном изражавао само у војној сфери.²⁴ Јер, прилично је јасно, и у науци је већ прихваћено, да поменути друштвени оквири новог поретка, а они представљају последицу промена како у војној тако и у управној структури, свакако настају до краја VII и почетка VIII века.²⁵ Мало је вероватно, мада није и немогуће, да су различити ступњеви овог

¹⁶ Библиографски подаци као у нап. 15.

¹⁷ Библиографски подаци као у нап. 15.

¹⁸ Cf. N. Oikonomidès, De l'impôt de distribution à l'impôt de quotité: à propos du premier cadastre byzantin, ZRVI 26 (1987) 9–20; *idem*, Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.), Athènes 1996, 25 sq.

¹⁹ Νόμος γεωργικός (Византински Земледелачески Закон), изд. И. П. Медведев и др., Ленинград 1984. За околности и хронологију уп. такође G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates, München 31963, 75 n. 10.

²⁰ Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, Leipzig 1885, 486–487.

²¹ Издања: W. Ashburner, A Byzantine Treatise on Taxation, Journ. of Hell. St. 35 (1915) 76–84; F. Dölger, Beiträge zur Geschichte der byz. Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jhs., Leipzig–Berlin 1927, 113–123.

²² Ново издање: N. Svoronos, Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes, Athènes 1994. За место војника у општем друштвеном развоју X века уп. Lemerle, Agrarian History, 124.

²³ Cf. Lilie, Reaktion 298 sq.; *idem*, „Thrakien“ 46; Haldon, Byzantium 196 sq.

²⁴ Karayannopoulos, Themenordnung 89 sq.; Lilie, „Thrakien“ 26 sq., 46; T. Loungis, Докіμιο για την κοινωνική εξέλιξη στη διάρκεια των λεγόμενων „Σκοτεινών Αιώνων“ (602–867), Αθήνα 1985, 49. Слично и M. Angold, The Shaping of the Medieval Byzantine City, Byz. Forschungen 10 (1985) 4 sq.

²⁵ А. П. Каздан, Деревня и город в Византии IX–X вв., Москва 1960, 153–159; Kaegi, Military Unrest 174 sq., 176 sq., 189, 201 sq.

раног развика били праћени доношењем појединачних закона.²⁶ Али, с друге стране, може се сматрати сасвим очекиваним оно што се дешавало касније, током X века — да централна власт покушава да тешку економску и друштвену кризу заустави прецизним појединачним законима. Нека ми овде буде дозвољено да поменем једну у психолошком погледу сличну ситуацију из тих времена. Иконоклазам VIII века, као реакција на појаву појачаног поштовања икона у VII веку, у изворима је много боље документован и видљив од саме првобитне појаве. Тако се, различитим поводима, стално показује да се иза скромних извора, који настају у одређеном тренутку, крију појаве дугорочнијег трајања и далекосежнијих последица.

Друго, опште и заједничке карактеристичне црте читаве епохе међају се у временима кризе постепено и у почетку неприметно, тако да је поредак ствари обележен кризом коначно тек у X веку избио на површину.²⁷ Поставља се онда логично питање нису ли промене статуса већине војника следиле сличне токове? Питање је утолико важније, што је управо у вези са статусом војника долазило до великих неспоразума међу истраживачима.

Откако је Острогорски поставио своју теорију да је читав средњовизантијски период био обележен, поред постојања слободних сељака под пореском обавезом, и постојањем сељака-војника са њиховим сопственим војничким имањима (στρωτικὰ κτήματα), ово је гледиште константно наилазило на супротстављање.²⁸ При томе се најчешће тврдило да су два елемента — војници и има-

²⁶ Cf. et Haldon, *Byzantium* 256 sq., 259–262.

²⁷ Cf. G. Ostrogorsky, *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 47 (1960) 263 (= Сабрана дела III, Београд 1970, 455) (критика); J. L. Teall, *The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330–1025*, DOP 13 (1959) 90, где се подвлачи значај повећања становништва већ у VIII веку (стр. 105); E. Bach, *Les lois agraires byzantines du Xe siècle*, *Classica et Mediaevalia* 5 (1942) 70 sq.; G. Dagron, *Byzance et le modèle islamique au Xe siècle: à propos des Constitutions Tactiques de l'empereur Léon VI* (= даље: *Modèle islamique*), *Acad. des Inscr. et Belles-Lettres*, Paris 1983, 236. За одговарајуће стање у византијској Италији в. G. Da Costa-Louillet, *Saints de Sicile et d'Italie Méridionale au VI-^e, IXe et Xe siècles*, *Byz.* 29–30 (1960) 145, 157 sq.; A. Guillou, *Italie méridionale byzantine ou byzantins en Italie méridionale?*, *Byz.* 44 (1974) 164 sq.

²⁸ Острогорски, *Историја*, 133 сл. Ово гледиште у новије време добија, иако са различитим аргументима, озбиљну подршку у погледу хронологије: *Evelyn Patlagean, L'impôt payé par les soldats au VIe siècle, Armées et fiscalité dans le monde antique* (Colloques Nationaux du CNRS, No 936), Paris 1977, 304–309; N. Oikonomides, *Middle-Byzantine Provincial Recruits: Salary and Armament*, *Gnomos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to L.G. Westerink at 75*, Buffalo 1988, 121–136 (VIII, можда и VII век); R. Lopez, *The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century*, DOP 13 (1959) 70, 79; *Lilie, Reaktion*, 97–182, 312 sq., 314 n. 61, 315 sq., 321 sq.; *idem*, *Die zweihundertjährige Reform. Zu den Anfängen der Themenorganisation im 7. und 8. Jh., II. „Die Soldatenbauern“*, BSI 45 (1984) 197–200; (вид., међутим, супротно мишљење:) *idem*, *Die byzantinischen Staatsfinanzen im 8./9. Jh. und die στρωτικὰ κτήματα*, BSI 48/1 (1987) 50 sq.; *Kaegi, Military Unrest*, 179 sq.; *W. Treadgold, The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, New York 1982, 13 (VII век); *idem*, *The Military Lands and the Imperial Estates in the Middle Byz. Empire*, *OKEANOS, Harv. Ukrainian Studies* 7 (1983) 631; *idem*, *The Byzantine Revival, 780–824*, Stanford 1988, 26 sq., 33; *idem*, *Byzantium and its Army, 284–1081*, Stanford 1995, 171 sq. (VII век); *Hélène Antoniadis-Bibicou, Etudes d'histoire maritime de Byzance*, Paris 1966, 100–113; *Shahid, Heraclius III*, 365 sq.; *Lilie, Reaktion*, 321; *P. Schreiner, Byzanz*, München 21994, 36, 46. Такође, *Danuta Górecki, The Strateia of Constantine VII: The Legal Status, Administration and Historical Background*,

ња — постојала скоро или потпуно независно један од другог и да су се „сусрели“ тек у законодавству X века.²⁹ Аргумент за овакво гледиште заснива се пре свега на чињеници да се израз *στρατιωτικὰ κτήματα* појављује тек у реченим законским споменицима — новелама, што би требало да значи да претходно није ни било војничких имања оваквог типа.

Међутим, чак и кад се ради о византијским правним текстовима, са формулацијама које су по дефиницији најпрецизније, морао би се испољавати већи опрез приликом интерпретације *termini technici* који се у њима појављују. Наиме, израз *στρατιωτικὸν κτήμα* познат је према неколико важних правних текстова, пре свега према чувеној новели Константина VII Порфирогенита,³⁰ што ни у ком случају не значи да се при томе ради о апсолутно чврстом *terminus technicus*. Из истог или блиског времена постоје и синоними: *στρατιωτικὴ γῆ*, *στρατιωτικὸς οἶκος*, *στρατιωτικὸς κλῆρος*, *στρατιωτικὴ κτήσις*, *στρατιωτικὸς τόπος*, а такође и описни израз *κτήματα ἐξ ὧν αἱ στρατεῖαι ὑπηρετοῦνται*.³¹ Осим тога, могућно је, што је за нашу тему такође важно, да се *termini technici* уопште и не наводе изричито, и то управо на местима где би се могли очекивати или где би њихово навођење било неопходно. Два примера која су у вези са нашом темом. Први пример: у чувеној новели Лава VI Мудрог, којом је укинута право прече куповине, управо термин *πρωτίμησις* — право прече куповине — недостаје!³²

BZ 82 (1989) 164, 172, приближава се оваквом гледишту, видећи у мерама Константина VII озаконљени наставак мера Нићифора I. Данас, међутим, у једном важном сегменту нико више не прихвата у потпуности „теорију“ Острогорског, избегавајући пре свега називање војника селяцима. Ипак, употреба овог назива је и данас релативно честа. Вид. *A. P. Kazhdan — Ann W. Epstein, Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries*, Berkeley – Los Angeles – London 1985, 9; *Kaegi, Military Unrest*, 233 (са одговарајућом библиографијом); *R. S. Lopez, The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century*, DOP 13 (1959) 80 sq.; *C. Mango, Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980, 52; *Lilie, Reaktion* 314 sq.; *Oikonomides, Salary and Armament*, 121, 128, 135; *Bach, Lois agraires* 72; *Kaplan, op. cit.*, 232, 251, 255; *Schreiner, op. cit.*, 48; *Loungis, Докімо* 34; *P. Magdalino, The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*, Cambridge 1993, 233; делимично и *Lilie, Reform II*, 196 sq.

²⁹ *P. Lemerle, Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: Les sources et les problèmes, Revue Historique* 220 (1958) 43–70; *idem, Agrarian History* 62 sq., 72 sq., 115, 133, 149 sq.; *Karayannopoulos, Themenordnung* 15, 71–88, 98; *W. E. Kaegi, Some Reconsiderations on the Themes, JÖBG* 16 (1967) 39–51; *J. F. Haldon, Recruitment and Conscription in the Byzantine Army*, Wien 1979, 66–81; *idem, Military Service* 60, 64 sq.; *idem, Byzantium*, 145 sq., 247 sq.; слично: *Görecki, Strateia* 159, 163–164; *Kaplan, op. cit.*, 231, 234, 244 sq.; *Dagron, Modèle islamique* 233 n. 63, 240 sq.; *Martha Grigoriou-Ioannidou, Les biens militaires et le recrutement en Byzance, Βυζαντιακά* 12 (1992) 217 sq. [са потпуном библиографијом (нап. 1)], 223 sq.; *eadem, Γύρω από την πρώτη μεία „θεμάτων“ στο Θεοφάνη, Βυζαντιακά* 15 (1995) 225–245. Касније је, међутим, *Haldon, Warfare*, 120 sq., не напуштајући своје основно виђење, прихватио да се нека врста земљорадничке основе војничког слоја развијала од VII века који треба схватити као епоху великог преображаја. Уп. и преисторију „македонског“ законодавства према *Lemerle, Agrarian History*, 117. Једно „средње“ решење предлажу *Kazhdan-Epstein, sq.*, 19.

³⁰ *Svoronos, Nouvelles*, No 5, p. 120.45, 121.64, etc.

³¹ *Svoronos, op. cit.*, No 5, p. 122.64, 70, 74–75, 78, 87, 112, 144; No 7.1, 7, 8, 9, etc. Што се тиче *σῆραισις*, треба подвући да значење овог термина није искључиво ограничено на војничке послове, него се односи на сваку службу. Cf. *Ahrweiler, Administration* 11 n. 2, 15; *Lemerle, Agrarian History*, 117, 119, 120, 123, 137; *L. Burgmann, Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.*, Frankfurt/Main 1983, s. v. (већ у доба Еклоге).

Други пример: у Тактикама истог цара, на месту где би требало да се помињу војнички спискови, одговарајући термин (στρατιωτικὸς κατάλογος) није наведен, као да је, рекло би се, био резервисан за оновремена житија светитеља у којима је за њега дат простор.³³ Тешко да овакве појаве можемо сматрати необичним, ако не губимо из вида малопређашње констатације о релативној вредности — хронолошкој, интересној и терминолошкој — византијских извора.

Но, можда је од свега изнетог важније схватити, што византологу не би смело бити страно, да многе појаве византијског друштвеног живота, често врло значајне, нису морале бити утврђене конкретним законима, упркос чињеници да је Царство у основи било правна држава са развијеним писаним законодавством.³⁴ У овом смислу, довољно је подсетити се на чињеницу да темељи правног поретка Царства нису били постављени у облику некаквог писаног устава или групе основних закона. Држава је функционисала према неписаној конституцији — тзв. *Verfassungsgewohnheitsrecht* (Pieler) — коју чине „νόμοι ἄγραφοι“ и „θεσμοί“.³⁵ Како се наводи у трактату „О политичкој науци“ (Περὶ πολιτικῆς ἐπιστήμης; *De scientia politica*) из VI века, *неписани νόμοι περὶ τῆς βασιλείας κείμενοι* уређују избор цара, права сената, однос Државе и Цркве, државне установе и правосуђе.³⁶ У питању је нека врста друштвеног договора који омогућава да се на највиши положај у држави, са његовим у основи старозаветним профилем, долази *κατὰ τάξιν, κατὰ τὸ σῆμα, κατὰ τὸ ἔθος*,³⁷ а да сама држава функционише на основу закона који је *πόλεως συνθήκη κοινή*.³⁸ Треба ли у таквим условима, кад је реч о друштвеном статусу војника, по сваку цену трагати за раним панданом македонског законодавства X века, па затим, из овог до сада неуспешног трагања, извлачити изузетно далекосежне закључке?

Одговор је свакако негативан, из чега произлази, као и из свега овде изложеног о основној теми, да се снажно уобличује утисак да су оба супротстављена гледишта о друштвеном положају тематских војника некако једнострана и, можда, сувише крута. Будући да, очевидно, није било никакве брзе, циљне и законски на јединствен начин заокружене реформе приликом настанка војничког стаљежа о коме је реч, било би опасно апсолутизовати како „модел Острогорски“ тако и гледишта која га одбацују. Овим ни у ком случају не пледирам унапред за

³² *Svoronos*, *Novelles*, No 1, p. 46. За анализу новеле вид. *Kaplan*, *Hommes* 410 sq.

³³ Cf. *Lemerle*, *Agrarian History* 143–149; *Haldon*, *Recruitment* 57; *Dagron*, *Modèle islamique* 234.

³⁴ Слично, али са унеколико различитим закључком, посматра ствари у домену „војничких имања“ и *Kaplan*, *Hommes* 247.

³⁵ Cf. *J. Malafosse*, *La monocratie byzantine*, *La Monocratie*, Bruxelles 1969, II, 48; *P. E. Pieler*, *Zum Problem der byzantinischen Verfassung*, *JÖB* 19 (1970) 51–58; *idem*, *Verfassung und Rechtsgrundlagen des byzantinischen Reiches*, *JÖB* 31/1 (1981) 213–231; *И. П. Медведев*, *Правовая культура Византийской империи*, С.-Петербург, S.-Peterburg 2001, 34.

³⁶ *Menae patricii cum Thoma referendario* „*De scientia politica*“, ed. *C. M. Mazzuchi*, Milano 1982. Cf. *V. Valdenberg*, *Les idées politiques dans les fragments attribués à Pierre le Patrice*, *Byz.* 2 (1926) 65; *Медведев*, op. cit. 40 sq.

³⁷ *De cerimoniis aulae byzantinae*, ed. *I. Reiske*, *Bonae* 1829, I, 412, 415, 416, 422, 433.

³⁸ *J. et P. Zepos*, *Jus Graecoromanum* (JGR) II, *Atina* 1931, 240, cap. I. Cf. et *A. Schminck*, *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*, *Frankfurt/Main* 1986, 1–15.

неко средње решење као компромисни излаз, већ за могућност да је византијска пракса била разноликија него што смо то често спремни да прихватимо.

Извесно је, и скоро је опште прихваћено, да се тематско уређење у својој првој фази — током друге половине VII века — у основи развијало као реакција на ширење Арабљана. То се дешавало управо у времену дуготрајне демографске кризе и првих озбиљнијих несташница резерви новца и природних добара.³⁹ Постајало је тешко, па и немогућно, врбовати плаћенике или одржавати војску помоћу до тада уобичајених финансијских метода, којима је пре свега припадала такозвана *annona militaris*.⁴⁰ Највећи део потреба за војничким саставом није се више могао другачије покривати него насељавањем војника (στρατιῶται), што се у раној фази, до IX века, могло решавати уз помоћ резерви које су представљали царски домени.⁴¹ У принципу, ови би војници, који су очевидно на овај или онај начин морали да располажу земљишним поседима, могли да имају, условно речено, сличан положај као *limitanei* у позноримско или рановизантијско доба.⁴² Они, међутим, више нису сачињавали никакве пограничне трупе. Ово не само због тога што су брзи и дубоки упади Арабљана претили, свеједно да ли теоретски или стварно, скоро читавом византијском Истоку, тако да војници на граници више нису играли значајну улогу (све док не буде наступило време тзв. акрита), него и због чињенице да су у VII веку *limitanei* као институција већ поодавно припадали прошлости.⁴³

Насељени војници овога времена већ представљају језгро војске и распоређени су уздуж и попречно по земљи, као што показују имена тема прве и друге генерације: Опсикион, Арменијака, Анатолика, Карависијанаца, Вукеларија, Оптимата, Тракесијанаца. Уз то, ова имена показују да граничарско порекло насељених трупа није обавезна константа. Појединачни примери, иако оскудни бројем, указују на шароликост извора регрутовања новонасељених војника. Такав је, рецимо, познати случај Словена у теми Опсикион, који су тамо били насељени 688. године и од којих је 692. године побијено наводно 10.000, заједно са женама и децом, у чему и јесте поента, јер из овог податка постаје очевидно да су Словени као војници били насељени са породицама.⁴⁴ Хроничар Теофан

³⁹ M. Hendy, On the Administrative Basis of the Byzantine Coinage, c. 400 — c. 900, and the Reforms of Heraclius, Univ. of Birmingham Hist. Journ. 12/2 (1970) 130, 153 sq. [=The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium, Var. Repr, London 1989, VIII].

⁴⁰ Cf. Haldon, Military Service 11 sq., 15 sq., али и *idem*, Byzantium, 147, 226 sq., 229, 232 sq., где су закључци унеколико другачији од оних у претходној расправи. Уп. и одговарајућу библиографију: W. Treadgold, The American Hist. Review 97/3 (1992) 829–830. Вид. и напомене у N. Oikonomides, Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of kommeriarion, DOP 40 (1986) 33–53 и W. E. Kaegi, The Annona Militaris in the Early Seventh Century, Byzantina 13 (1985) 591 sq.

⁴¹ Cf. Treadgold, State Finances 13; *idem*, Military Lands, 628 sq.

⁴² Тако Karayannopoulos, Themenordnung 77 sq. и Grigoriou-Ioannidou, Les biens militaires 219 sq., 221 sq.

⁴³ Cf. Haldon, Recruitment 20, 28, 79; Kaplan, op. cit., 232; делимично и Górecki, Strateia 173 sq.

⁴⁴ Theophanes, 364, 15–366, 1. Cf. P. Charanis, Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century, DOP 13 (1959) 42–43; Осипрогорски, Историја, 145.

имао је, рекло би се, довољно разлога да их окарактерише изразом „*λαὸς περιούσιος*“.⁴⁵

Има још сличних примера, у једном дужем временском раздобљу, византијске политике насељавања у овим временима, укључујући и обимне мере цара Нићифора I око 809,⁴⁶ о чему ће још бити речи, а закључно са случајем покрштених Курамита, од којих је више десетина хиљада између 834. и 838. добило од византијских власти обрадива земљишта, жене и оружје.⁴⁷ У међувремену, речит је и случај претендента на престо Томе Словена (820–821), кога је напустило мноштво његових војника, јер су сувише дуго били одвојени од *жена и деце*.⁴⁸ Стога не треба да изненађује податак, да је већ приликом арабљанске опсаде града Тијане с почетка VIII века византијски противнапад изводио *γεωργικὸς λαός* (према Теофану), односно *λαὸς ἀγροικός, τε καὶ γεωργικός* (према патријарху Нићифору).⁴⁹

Насељавање војника претпоставља, уопштено говорећи, постојање њихове више или мање изражене физичке повезаности са тлом, са земљишним поседом. Али то не мора аутоматски да значи да су сви они располагали сопственим поседима, а још мање да су сви били сељаци. То само значи да су ови војници земљу користили као претежан извор прихода. Наиме, приходи за издржавање и војничко опремање нису могли бити обезбеђени само кроз неку плату, ни тада ни касније, без обзира на то да ли се радило о временима процвата или кризе тематског уређења.⁵⁰ Разуме се, ова констатација не односи се на елитне јединице које постоје од друге половине VIII века у облику такозваних тагми, чији су припадници посебно, и довољно, плаћани, представљајући тако и посебан друштвени слој.⁵¹

Плата (*ρόγα*) је још једна међу многим, недовољно познатим институцијама у Византији. Сигурно је да су читаво време, све до у X век, постојале плате тематских војника.⁵² Али, какве плате? Унеколико сигурне податке добијамо из једног одломка дела *De cerimoniis*, који је по свему судећи настао између 863. и 911. године и касније био инкорпориран у целину списка.⁵³ Из тог одломка се види да је војник за сваку годину службе добијао по 1 номизму, али само до

⁴⁵ Theophanes, 365.5. Cf. Η Μικρά Ασία των Θεμάτων, 164 sq. (T. Loungis).

⁴⁶ Вид. даље.

⁴⁷ Уп. опис догађаја у *Treadgold*, Revival 345.

⁴⁸ Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonnae 1838, 67.9–68.5. Ово место је остало без коментара у: P. Lemerle, Thomas le Slave, TM 1 (1965) 277; Helga Köpstein, Zur Erhebung des Thomas. Studien zum 8. und 9. Jh. in Byzanz, Berlin 1983, 61–87.

⁴⁹ Theophanes, 377.4–5; Nikephoros Patriarch of Constantinople Short History, ed. C. Mango, Washington 1990, cap. 44.9–10. Cf. *Lilie*, Reaktion, 316 n. 60.

⁵⁰ За плату (*ρόγα*) вид. даљи текст.

⁵¹ Cf. Kühn, Armee, 47–135.

⁵² Cf. Henty, Studies 647 sq.; Haldon, Byzantium 225. Већ је 640. године exercitus Romanus (тј. византијска војска) у Риму примао rogae: Liber Pontificalis I, ed. L. Duchesne, Paris 1955, 328.

⁵³ *Oikonomides*, Salary and Armament, 122 sq.; Ph. A. Yannopoulos, Une liste des thèmes dans le „Livres des Cérémonies“ de Constantin Porphyrogénète, Byzantina 12 (1983) 243 sq.

прописаног максимума од 12 номизми.⁵⁴ Осим тога, овакве су плате биле исплаћиване у интервалима од четири године по групама тема — сваке године друга група. Готово идентичне податке из нешто ранијег времена (око 840)⁵⁵ пружа арапски географ Ибн Хордадбих, с тим што би, по њему, плата изнимно могла да иде и до 18 номизми, а уобичајени интервали од четири године би се могли узети као просек (поред 3, 5 и 6 година).⁵⁶

У пракси, међутим, према подацима извора из VIII и IX, па према томе вероватно и у VII веку, војници су углавном били исплаћивани тек онда када су се јединице из њихових тема налазиле у походу, али не и у одбрамбеним операцијама.⁵⁷ Овоме треба придодати повремене нередовности у исплатама због тога што војничке листе нису увек биле у задовољавајућем стању, као што се, на пример, изразито показало почетком владе Василија I (867–886).⁵⁸ Ако имамо пред очима чињеницу да је један плаћеник-војник са породицом у VI веку примао (уобичајену) годишњу плату од 30 номизми,⁵⁹ да је Нићифор I за опремање сиромаша, који је требало да постану војници, прописао суму од од 18,5 номизми по глави,⁶⁰ да је у тим временима добар ратни коњ коштао најмање 12 номизми,⁶¹ онда је јасно колико су плате тематских војника морале бити недовољне. Такве плате бисмо, у суштини, могли сматрати додатком на целокупан приход војника.

Као што је већ одавно у византологији примећено, све ово указује на паралелизам између настајања тема и рурализације читавог друштва. Још прецизније речено, овде се не ради само о паралелизму него и о интеракцији. У овом смислу су нарочито интересантне неке од мера цара Нићифора I из 809/810. године, такозваних злочина (κακώσεις) у интерпретацији хроничара Теофана. Први злочин представљало је насилно пресељавање „хришћана“ из свих (малоазијских) тема у Склавиније на Балкану, чиме је, како каже наш извор, управо војска била суштински понижена (τὰ στρατεύματα πάντη ταπεινώσαι).⁶² Пресељеници, очевидно дакле у већини војници, како показује и Монемвасијска хроника (λαὸν σύμμικτον Καφήρους τε καὶ Θρακησίους

⁵⁴ De cerimoniis 493 sq. Cf. *Treadgold*, Revival 352, који сматра да је плата од 12 номизми постојала већ 839. године. *Haldon*, Warfare 127 сматра да је четворогодишњи период у ритму плаћања постојао и у IX веку, али да је ишчезао у X веку. Према *Treadgold*, State Finances 24, плата од 9 номизми требало је да буде добра средња плата, док према *Haldon*, op. cit., 126, најуобичајенија средња плата требало би да је износила 5 номизми, и то више у натури него у новцу (ibid., 123).

⁵⁵ *Treadgold*, op. cit., 14 — између 839. и 843. године.

⁵⁶ Ibn Khurdādbih, ed. et trad. *M. J. de Goeje*, Bibliotheca Geographorum Arabicorum VI, Leyden 1889, 84 sq.

⁵⁷ *Oikonomides*, Salary and Armament 124 sq., који подвлачи (стр. 130–135) да се елементи карактеристични за „рогу“ у IX и X веку појављују већ у VIII веку (пре свега вид. Ecloga XVI, 2, ed. *Burgmann*, 220–222).

⁵⁸ Theophanes Continuatus, 265.3–12 sq., incl. 266.15.

⁵⁹ *Treadgold*, Military Lands 622.

⁶⁰ Theophanes, 486.24.

⁶¹ *Kaplan*, Hommes 477.

⁶² Theophanes, 486.10–11. О Нићифоровим мерама уп. *Treadgold*, Revival, 117 sq., 126, 130 sq., 149 sq.

καὶ Ἀρμενίους),⁶³ морали су продавати своје поседе (ὑποστάσεις πικράσκεσθαι), при чему су често оплакивали напуштање родитељских, можда и предачких гробова (τοὺς γονικοὺς τάφους θρηνοῦντων).⁶⁴

Упркос овом „злочину“, није било довољно војника да се покрију повећане потребе на обема странама Царства, како на истоку тако и на западу. Због тога је дошло и до другог „злочина“. Цар је регрутовао (στρατεύεσθαι) и опремио (ἐξοπλίζεσθαι) сиромаше (πτωχοί), који су претходно по свој прилици (бар део међу њима) били војници, на основу суме од 18,5 номизми. Ову суму су суседи у селу (ὄμοχώρων) морали да уплате за сваког новопеченог војника државној каси (δημοσίῳ).⁶⁵ Како је хроничар Зонара касније нагласио, овим је требало да буде осигуран бар део средстава за животне потребе (ἀναλώματα), али тешко да је то било могућно остварити само у оквирима наведене суме.⁶⁶ Осим тога, остаје отворено питање у којим је тачно областима требало да служе новорегрутовани војници.

Мере цара Нићифора показују да су у то време постојале бар две врсте тематских војника — војници који су се издржавали са земљишних поседа и новорегрутовани или, можда, осиромашени војници, чије су опремање плаћали сељаци преко уплата у државну касу. Друго решење је, по свој прилици, било ако не привремено а оно ретко, јер је његова изворна потврђеност касније усамљена, тако да је општи развој био склонији првом решењу, и пре и после Нићифорове владавине. Већ у време издавања Еклоге, дакле за владавине Лава III (717–741), στρατιωτικὸς οἶκος је представљао општи реалитет,⁶⁷ исто као и у много каснијим Тактикама Лава VI (886–912), где се за војнике каже да се ослањају εἰς τοὺς ἰδίους οἴκους.⁶⁸

Имајући у виду све ове податке, не би требало да будемо изненађени чињеницом (него пре да је сматрамо разумљивом) да описана ситуација у доба Нићи-

⁶³ Cronaca di Monembasia, ed. I. Dujčev, Palermo 1976, 22.197–199. Овде се ради о становничштву тема, чија имена објашњава P. E. Nivis, The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (802–811), Athens 1987, 82–86. Међутим, ова имена не могу бити објашњена у потпуности. Cf. Dölger, BZ 45 (1952) 219.

⁶⁴ Theophanes, 486.10–19.

⁶⁵ Theophanes, 486.23–26. Cf. Kaplan, op. cit., 237 n. 108 (вид., међутим, стр. 245), док Haldon, Recruitment 50 n. 87, и Dagron, Modèle islamique, 236 n. 75, сматрају да је овде реч о сиромашним некадашњим војницима. Повезано са овим местом тумачење, које даје Treadgold, State Finances 71, да је овакво плаћање представљало „...only the initial cost“ може се сматрати дискутабилним, али његово мишљење о томе да се овај „злочин“ вероватно везује за први „злочин“ пресељавања може да се прихвати. За опште напомене уп. G. Bratianu, Etudes byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938, 196 sq.; P. J. Alexander, The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire, Oxford 1958, 117 sq.; Ahrweiler, Administration 19 sq.; Ilse Rochow, Byzanz im 8. Jh. in der Sicht des Theophanes, Berlin 1991, 291 sq.; Kaegi, Military Unrest 257 sq., 259 sq.; Nivis, Nicephorus I, 71 sq. (са унеколико чудним закључцима). Не чини се да је у праву Treadgold, Revival 160, који сматра да су пресељенике из првог „злочина“ чинили сиромаси, опремљени на наведени начин.

⁶⁶ Ioannis Zonarae epitomae historiarum, ed. M. Pinder, Bonnae 1897, III, 306.7–10.

⁶⁷ Вид. даље, нап. 72.

⁶⁸ PG 107, col. 764.D.

фора веома подсећа на дефинисање војничког слоја у делу *De cerimoniis*. У том делу говори се о војницима са имањима, али и о сиромашним војницима који се налазе у служби захваљујући подршци друштвене заједнице.⁶⁹ Ради се о војницима који се могу означити, као што се чини у чувеној новели Константина Порфиrogenита, епитетима εὐπορος и ἄπορος.⁷⁰ Тешко да је потребно посебно подвлачити да се поново сусрећемо са једном појавом дугог трајања.

„Кућа“ при томе значи патримонијум једне породице, која материјално обезбеђује једног војника из властитих редова, као што јасно произлази и из Еклоге и из Тактика.⁷¹ Тако се војник у великој мери могао опремати из властитог прихода (ιδίους ὀψωνίους),⁷² иако је земљишно добро као целина могло да припада његовом оцу или, чак, тасту (како показују тзв. Hausgemeinschaftsverträge).⁷³ Зато се и израз συντελεστής — „онај који саучествује“ (у опремању једног војника) — појављује већ у тзв. *Leges militares*⁷⁴ који су, на основама јустинијанске легислације, настали вероватно убрзо после издавања Еклоге, као њен додатак.⁷⁵ У основи, ради се о истој појави која је јасније изражена у познијим законодавним текстовима македонске династије (X век). У то време подразумевана је под термином συντελεστής особа која испуњава своју συντέλεια (τῶν στρατιωτικῶν λειτουργημάτων),⁷⁶ тј. која на основу средстава са свог имања опрема једног војника. Најчешће су у питању били чланови војникове породице — отац или браћа, али такође и људи који нису морали да буду рођаци. У таквим случајевима, као што показује Новела XVI (962) Романа II,⁷⁷ могао је бити употребљен и синоним συνδότης којим је, међутим, према једном податку из *De cerimoniis*,⁷⁸ означаван и донатор опоравка осиромашеног војника. Рекло би се да таква врста давалаца представља некакав наставак праксе или законодавства Нићифора I, када се први пут појавила суседска подршка осиромашенима који су били или је требало да буду војници.⁷⁹

⁶⁹ *De cerimoniis*, 695.21–696.1.

⁷⁰ *Svoronos*, *Novelles*, No 5, p. 123.2–3.

⁷¹ *Burgmann*, *Ecloga*, XVI, 1; XVI,2, p. 220 sq.; *Tactica Leonis IV 1*, ed. *J.P. Migne*, PG 107, col. 700.A. Cf. *Kaplan*, *Hommes* 234 sq., који упркос томе што не прихвата постојање стварног војничког имања пре X века, прихвата постојање одговарајућег развитка војничке (земљишне) имовине од епохе *Еклоге* до епохе *Тактика*.

⁷² *The Life of Saint Nikon*, ed. *D.F. Sullivan*, Brookline 1987, cap. 65, p. 222.2–3. Cf. *Ahrweiler*, *Administration*, 12 n. 3, 12 sq.; *Hendy*, *Studies* 637 sq.

⁷³ Cf. *D. Simon*, *Byzantinische Hausgemeinschaftsverträge, Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht, Festgabe für J. Soutis*, München 1977, 94 sq.

⁷⁴ *Leg. Mil. Ashb.*, JGR II, § 49, p. 79; *Leg. Mil. Korz.*, *ibid.*, § 10, p. 82.

⁷⁵ *Е. Э. Луниниц*, *Очерки истории византийского общества и культуры*, Москва — Ленинград 1961, 247; *ιστία*, *Еклога*. Византийский законодательный свод VIII века, Москва 1965, 21.

⁷⁶ *Svoronos*, *Novelles*, No 3, p. 85.71. Cf. *Ahrweiler*, *Administration* 14, 21; *Lemerle*, *Agrarian History*, 121. За општа објашњења речи συντέλεια и συντελεστής у смислу некакве помоћи вид. *Ch. Du Cange*, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Graz 1958, 1489; *G.W.H. Lampe*, *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1982, 1340–1341; *H.G. Liddell — R. Scott*, *A Greek — English Lexicon*, Oxford 1968, 1725–1726; *Δ. Δημητράκου*, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσας* XIII, Αθήναι 1964, 6984–6985.

⁷⁷ *Svoronos*, *Novelles*, No 7, p. 149.36.

⁷⁸ *De cerimoniis*, 695–96 (695.18). Уп. даље, нап. 117.

⁷⁹ Уп. слично мишљење *Kaplan*, *Hommes*, 248 sq.

Све ово значи да је војничка служба — *στρατεία* — могла бити обављана, делимично или у целини, новчаним уплатама. Како је у наведеној Новели Романа II формулисано за уплатиоце: οἱτοὶ δὲ ἔτυχον ἢ μερικῶς ἢ καθόλου στρατιωτικοῖ ὄντες.⁸⁰ Према знатном броју истраживача, исто као и у већ наведеном случају „војничког имања“ (*στρατιωτικὸν κτήμα*), фискализација „стратије“ би требало искључиво да припада времену законодавства македонске династије.⁸¹ Несумњиво је да је феномен најбоље познат из података овог времена, али ми се чини да из овде изложеног произлази да је читав проблем имао и своју предисторију. Овоме треба додати још понешто, што би при општем недостатку извора било од посебног значаја за заокруживање читаве слике.

У Житију св. Евимија Млађег износи се да је његова мајка, као удовица, почетком тридесетих година IX века свог тада *седмогодишњег* сина уписала у војничке спискове.⁸² У том узрасту дечкић, који се тада звао Никита, није могао бити никакав војник, али то не значи да је у питању појединачна злоупотреба.⁸³ Пре ће бити да су се овакве ствари дешавале како би, на основу формално уписаног „војника“, било избегнуто плаћање као замена за војничку службу. Што је још интересантније, новчано оптерећивање удовица или породица, у случају да у породичном оквиру више није било очекиваног војника, представљало је стари обичај, будући да је морао бити обновљен, а не уведен, нешто пре (под Нићифором I?) описаног случаја. Наиме, из једног текста Теодора Студита (март 801) произлази да је царица Ирина укинула овај удовички терет који је постојао у временима ранијих „православних царева“ (*εὐσεβῶς βασιλευκότας*).⁸⁴ Такви цареви су за Теодора Студита могли бити само цареви пре епохе иконоклазма, односно пре владавине Лава III.⁸⁵ Обичај је свакако постојао током читавог VIII века и морао је бити повезан са феноменом *συντελεστής* из *Leges militares*. Морао је такође бити у вези са оним местом у *De cerimoniis*, где се говори о томе како после смрти држаоца добра са стратијом она остаје *εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ, κατὰ τὸν παλαιὸν τόπον τοῦ στρατιωτικοῦ λογοθεσίου*.⁸⁶ У наведеним случајевима очевидно је реч о породицама са војном обавезом, али је те-

⁸⁰ *Svoronos*, *Novelles*, No 7, p. 149.28–29. Cf. *Ahrweiler*, *Administration*, 17 sq.; *Lemerle*, *Agrarian History*, 223 sq.; *idem*, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, 265 sq.; *Kaplan*, *op. cit.*, 252 sq.

⁸¹ Cf. *Ahrweiler*, *op. cit.*, 17–24; *Lemerle*, *Agrarian History*, 223 sq.; *idem*, *Cinq études*, 265 sq.; *N. Oikonomides*, *L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025–1118)*, *TM* 6 (1976) 150.

⁸² *Vita Euthymii Junioris*, ed. *L. Petit*, *Revue d'Orient Chretien* 8 (1903) 172 (*Bibliotheca Hagiographica Graeca* 655, cap. 5, p. 172). Догађај се одиграо 834. године према *L. Petit*, *Vie et office de Saint-Euthyme le Jeune*, *Bibliothèque Hagiographique Orientale* 5 (1904) 18. За проблем стратије у реченој породици вид. *Lemerle*, *Agrarian History*, 143–145; *Haldon*, *Recruitment*, 47, 63, 72 sq.; *Kaplan*, *op. cit.*, 246 sq.

⁸³ Тако *Treadgold*, *State Finances* 23 („probably an abuse“).

⁸⁴ *G. Fatouros*, *Theodori Studitae Epistulae*, Berlin 1992, No 7, 61–63.

⁸⁵ Cf. et *Oikonomides*, *Salary and Armament* 135 sq.

⁸⁶ *De cerimoniis*, 698.13–15.

шко претпоставити да такве породице у испуњавању своје обавезе нису имале подршку у облику земљишног поседа.⁸⁷

Још један обичај имао је, чини се, дуг живот. Већ у *Leges militares* говори се о томе да војници никако не смеју да се баве земљорадњом (*γεωργία*), трговином (*ἐμπορία*) или да обављају јавну службу (*πολιτικὴν φροντίδα*), под претњом да изгубе војнички статус.⁸⁸ Иако овај пропис потиче из јустинијанског законодавства, очевидно је да је због своје актуелности био компилиран у оквиру *Leges* и да је, затим, циркулисао у VIII и IX веку.⁸⁹ Али то не значи, као што се понекад сматрало, да је војницима тиме било забрањено свако обрађивање или, чак, држање земљишних поседа.⁹⁰ То једноставно значи да су три основна подручја занимања у друштву, међу њима и аграрна производња, била као *йозив*, као *професија* забрањена војницима. Овај проблем је слично третиран и касније, будући да је, како показује један анонимни Тактикон из шездесетих година X века, постојала опасаност да војници продају своју опрему, да са тако добијеним новцем набаве потребне алатке и друге предмете за обављање земљорадње и да на тај начин себи омогуће бављење једном новом професијом на својим имањима.⁹¹ Другим речима, како је то формулисао Р.-Ј. Лилие: „Landwirtschaftliche Betätigung war also nur insofern gestattet, als sie den eigentlichen Soldatendienst nicht behinderte“.⁹²

Тежња војника за добијањем власништва над обрадивим земљиштем и интеракција између њих и порезом обавезаног аграрног становништва, које је окружавало војнике, постојале су увек, као што је, такође, постојало јасно разграничење између оба ова друштвена слоја. Војници са својим иметком, с једне стране, и сељаци (и други цивили) са својим добрима, с друге стране, били су у X веку називима *στρατιωτικὸς οἶκος* и *πολιτικὸς οἶκος* међусобно прецизно одвојени.⁹³ Овим техничким терминима били су потврђени искази Тактика Лава VI и друге Новеле Романа I (934) о томе, да постоје два ослоња државе: војници и сељаци.⁹⁴ Али тиме нису биле уведене нове установе нити нови односи него само, у времену прецизне аграрне кодификације, устаљени изрази са одређеним значењима. Сигурно је да су ови изрази били делимично и стога одабрани, што је

⁸⁷ Међутим, Kaplan, *op. cit.*, 246 сматра да уписивање Никите-Евтимија у војничке спискове нема никакву везу са породичним имањем, верујући да стратиоти до средине IX века располажу имањима која по типу нису морала обавезно да буду и војничка имања (стр. 233, 245).

⁸⁸ Zepos, JGR II, 79 *νς'* (Ashburner), 80 *β'* (Korzenszky). Cf. Codex Iust. XII 35,15 et 16; Nov. 116, 1. Очевидно је и без посебног наглашавања да јустинијанска основа ових закона не подразумева одсуство новина, како је то сматрао Karayannopoulos, *Themenordnung*, 81 sq.

⁸⁹ Cf. Lemerle, *Agrarian History*, 61 n. 1; Lillie, *Reform II*, 194 n. 74.

⁹⁰ Lemerle, *op. cit.*, 60 sq.; W.E. Kaegi, *Some Reconsiderations on the Themes (7th–9th C.)*, JÖB 16 (1967) 42.

⁹¹ G. T. Dennis, *Three Byzantine Treatises*, Washington 1985, cap. 28, p. 318–19.

⁹² Reform II, 191, где наилазимо и на закључке који, међутим, нису у сагласности са наведеном реченицом (стр. 194 сл.).

⁹³ De cerim. II 49: (Bonnae)I 694 sq. — Lemerle, *Agrarian History*, 151 је подвукао да „οἶκοι στρατιωτικοί“ нису могли да буду тако многобројни као што су били „οἶκοι πολιτικοί“.

⁹⁴ *Tactica Leonis XI* 11, PG 107, col. 796.A; Svoronos, *Novelles*, No 3, p. 85. 70–74.

„војничка кућа“ и раније представљала познат појам. То би значило да њима у X веку није била означавања нека сасвим посебна и нова појава.

Скоро се само по себи разуме да је у наведеним околностима, у којима су живели тематски војници између VII/VIII и X века, могло да постоји више могућности за исказивање друштвеног профила једног војника. Такође је разумљиво, на основу изложеног, да су те могућности кроз читаво време о коме је реч биле више или мање константне, на чему су и изграђени релативно стабилни типови војника.

Прво, већ у VIII веку потврђено је постојање војника са иметком, тј. са земљишним поседом, из кога су добијали највећи део прихода, било као власници или као мобилисани чланови одређених породица. Такви војници могли су у потоњим временима да буду добро стојећи поседници, чак прилично богати, и да према одредбама Тактика Лава VI држе у својој служби друге људе, пре свега „сељаке“,⁹⁵ али такође и војнике. Значајно је при томе, што су у једној Тактици из шездесетих година X века војници са властитим поседима, али и војници у служби поседника који су и сами некада били војници, означени као стара појава (ἀρχῆθεν, ἀπὸ παλαιοῦ), још старија од македонског законодавства X века (καὶ εὐρήσεις τοῦτο νενομοθετημένων παρὰ τῶν πάλαι ἀγίων καὶ μακαρίων βασιλέων).⁹⁶ Наведени примери указују на трајност институције, свакако уз постојање одређене еволуције, јер су већ у VIII веку забележена, као што је речено, „породична војна предузећа“.

На овом месту треба указати на један важан моменат, на разлику између материјалних могућности поседника који је могао да издржава војника или штитоношу или чак више њих,⁹⁷ и могућности другог поседника, који је сам вршио војну службу, евентуално уз подршку аргата на свом добру.⁹⁸ У том смислу је разлика, старија али тек у X веку законски формулисана, између στρατιώτης, који је био држалац поседа али не обавезно и активни војник, и στρατεύόμενος, који је био активни војник,⁹⁹ представљала само фасаду за шаролику садржину. Садржину која се добро сагледава у подацима житија св. Луке Столпника, у којима се показује да је будући светитељ за време своје војничке службе почетком X века живео од „ἀναλώματα“ са свог родитељског имања, док су неки од његових ратних другова, као „πένητες“ или „ἀπορούντες“, примали „ὀψώνιον ἤτοι βασιλικὸν σιτηρέσιον“.¹⁰⁰ С друге стране, овај податак представља још један доказ да је сиромашење војника спадало у горуће пробле-

⁹⁵ *Tactica Leonis* IV 1, PG 107, col. 700.A.

⁹⁶ Текст: *Dennis*, op. cit., cap. 19, p. 216.35–42. Хронологија (960–969): *ibid.*, 139 sq. Не чини се, међутим, да се овде ради о општем начину изражавања који се односи и на античку епоху, као што сматра *Dennis*: from the beginning and from the antiquity (p. 217).

⁹⁷ *Tactica Leonis* XX 205, PG 107, col. 1069. AB.

⁹⁸ *Tactica Leonis* IV 1, PG 107, col. 697.D–700.A. Cf. et *Tactica Leonis* XVIII 129, PG 107, col. 977.A.

⁹⁹ *Lemerle*, *Agrarian History*, 124 sq., 153.

¹⁰⁰ *Vie de Luc le Stylite*, BHG 2239, cap. 6, p. 201. Cf. *Haldon*, *Recruitment*, 46 sq.; *Dagron–Mihaescu*, *Traité*, 276.

ме државе, упркос томе што су њихова имања у суштини била неопорезована (ἐλευθέρους τοὺς οἴκους ἔχοντας τῶν ἄλλων ἀπάσων τοῦ δημοσίου δουλείων).¹⁰¹ Неку деценију касније, у доба Константина Порфирогенита, ретки су били војници са довољним (за обављање војне службе) имањима (τὸ ἰκάνον), па је очевидно „...la majorité des soldats est entretenue par l'État“.¹⁰²

Овде су од мале помоћи чувени прописи Константина VII о минималној вредности војничких имања, која се није смела отуђивати, а која се у стварности може сматрати неком средњом вредношћу.¹⁰³ Минимална вредност од 4, односно 5 фунти злата (за морнаре нешто мање),¹⁰⁴ што одговара површини од 288 до 600, а можда и више модија (28–60 хектара),¹⁰⁵ није никакав путоказ за одређивање колико су заиста била велика војничка имања. Будући да су одговарајући прописи били само покушај спасавања војничког и сељачког слоја, може се са сигурношћу закључити да је било доста војника, можда чак и већина, чија имања нису досезала прописану минималну вредност. Како било, стајале ствари тако или другачије, чињеница је да су постојале социјалне разлике међу многобројним војницима са имањима.¹⁰⁶

С друге стране, било је и таквих војника који нису имали никакво имање или је оно било практично безначајно. Њихово регрутовање одвијало се на различите начине. Као што сам већ показао, било је војника ове категорије, који су били регрутовани кроз заједнички допринос општине (почетак IX века), као и оних које је издржавао неки поседник (крај IX века). При томе, прва се могућност појављује и касније, као што је видљиво из једног случаја на Пелопонезу у првој половини X века, када је локалним средствима организована ограничена експедиција на Италију. Тада је на становнике разрезано прикупљање по 5, односно по 2,5 номизме, зависно од имовинског стања, да би се обезбедила средства за војнике (могло би се рећи *στρατευόμενους*) у саставу експедиције.¹⁰⁷ Остаје нејасно да ли

¹⁰¹ За изворе вид. горе, нап. 100. Ослобађање није обавезно обухватало и један основни порез. Cf. *Lemerle*, op. cit., 62; *Dagron-Mihaescu*, op. cit., 264–267 (impôt foncier).

¹⁰² *Kaplan*, op. cit., 245–249.

¹⁰³ Cf. *N. Oikonomides*, *The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century*, Σύμμεκτα 10 (1996) 112. Међутим, израз „δίκαια ποσότης“ (right quantity), који се наводи у Новели (вид. следећу напомену), садржи и значење чувања наведене количине. *Kaplan*, op. cit., 244, 250 означава ову количину као „идеал“, „мит“.

¹⁰⁴ *Svoronos*, *Novelles*, No 5, p. 118.9–18, 119; *De cerimoniis*, 695.

¹⁰⁵ Cf. *Oikonomides*, op. cit., 112 (288 модија); *Treadgold*, *State Finances*, 62 и *Military Lands*, 624 (око 384 модија); *idem*, *Revival* 49 (300 модија); *Haldon*, *Military Service*, 58 (250 до 600 модија); *Górecki*, *Strateia* 165 (400 модија); *Kaplan*, op. cit., 250 (300 до 600 модија). Ова количина требало је већ у IX веку да обезбеди наоружање и животне потрепштине војника-коњаника (*Treadgold*, *State Finances*, 61 sq.). За опис оваквих имања уп. и *Kaegi*, *Some Reconsiderations* 39–53; *Haldon*, *Recruitment*, 41–65.

¹⁰⁶ Cf. et *Ahrweiler*, *Administration* 5–24; *Haldon*, *Military Service*, 57, 60; *idem*, *Warfare* 123 sq.; *Dagron-Mihaescu*, *Traité*, 280 sq. — Војнике као средњи друштвени слој види *Bach*, *Lois agraires* 74. Према *Treadgold*, *State Finances*, 57, 62 sq. ови подаци не обухватају пешадију.

¹⁰⁷ *De Administrando Imperio*, edd. *Gy. Moravcsik* — *R.J.H. Jenkins*, *Washington* 1967, 199–204. Cf. *Lemerle*, *Agrarian History*, 132 sq. За дискусију о времену похода уп. *Oikonomides*, op. cit., 109.

је међу тим војницима било и бивших, у међувремену осиромашених, другова по оружју. Сличан пример представља, у исто доба (949), експедиција на Крит, која је била омогућена скупљањем средстава по теми Тракесијанаца за оне који је требало да учествују у походу.¹⁰⁸

Извесно је да је међу војницима који су плаћањем замењивали своје учешће у овим експедицијама било и (бивших?) војника који су у међувремену осиромашили (ἐντελῶς ἄποροι), па нису могли сами да служе, као што је извесно да је међу плаћеним учесницима експедиција било таквих људи.¹⁰⁹ С друге стране, извесно је да је оваквих осиромашених војника, мада ређе, било и много раније. Чувени војник Мусулије из Житија Филаретовог представља добар пример с краја VIII века, како је један војник могао да располаже поседом, а затим да толико осиромаша да је само нечије милосрђе, у овом случају светог Филарета, омогућило набавку коња за обавезну војничку смотру.¹¹⁰ Отприлике идентично сиромаштво неког човека, који је требало да служи војску упркос томе што није ништа поседовао — ни коња, ни оружје — за обављање дужности, описано је више од сто година касније у једном писму Николе Мистика.¹¹¹

Морали бисмо располагати, што би наравно било веома лепо, са више сличних података из житија, да би процес осиромашења војника могао бити праћен. Житија из овог времена, наиме, представљају једину врсту извора са подацима из свакодневног живота. Од осталих врста извора, уколико се и односе на ово време, не може се очекивати било какав податак о читавом проблему као целини, јер за такав приступ нису могли ни имати било какав интерес нити показивати било какво интересовање. На срећу, законодавство X века снажно је сведочанство по себи. Оно је настајало пре свега као реакција на кризу у којој су се почетком X века нашли ситни и средњи земљишни поседници, било да се радило о војницима или о цивилима.¹¹² У основи, читаво је питање у новелама тако јасно представљено као спасилачка борба, да се мора сматрати неспорном чињеницом да се овде радило о временима кризе а не о временима иновације. Ово је потребно нагласити, будући да је законодавство које започиње новелама

¹⁰⁸ De cerimoniis, 666–667.

¹⁰⁹ Византијски термин за такву врсту војника је ἀπελάτης. Cf. Lemerle, *Agrarian History*, 135; Lisa Bénou, *Les apélates: Des rebelles ou des malfaiteurs? Ordnung und Aufruhr im Mittelalter* (Jus Commune, Sonderheft 70), Frankfurt/Main 1995, 287–299.

¹¹⁰ M. H. Fourmy — M. Leroy, *La Vie de saint Philarète*, Byzantion 9 (1934) 125–127. Таквој врсти проблема не припада, као што то сматрају Kaplan, *op. cit.*, 244 sq. и Haldon *Recruitment*, 51 n. 88, епизода када је св. Евстратије дао коња неком војнику да би се овај вратио у своје село. Војник о коме је реч могао је да изгуби свог коња на различите начине, између осталог и у бици. За мишљење да Мусулијева војна служба није била повезана са његовим имањем вид. *Lilie*, *Reform II*, 193.

¹¹¹ J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, II, 50, p. 130–131.

¹¹² Што се тиче правне заштите војничких имања која би могла да сачува војнички слој и која је била неопходна због недостатка земље (пре свега царских имања), уп. *Lilie*, *Reaktion*, 314 n. 61, 321; *Treadgold*, *Military Lands*, 630; *Helga Köpstein*, *Zur Veränderung der Agrarverhältnissen in Byzanz vom 6. zum 10. Jh., Besonderheiten der byz. Feudalentwicklung*, Berlin 1983, 73, 76; *Górecki*, *Strateia*, 171; *Kaplan*, *Hombres*, 410, 414, 429. — Нажалост, нисам имао прилику да видим студију *Rosemary Morris*, *The Powerful and the Poor in the Tenth-Century Byzantium: Law and Reality, Past and Present* 73 (Nov. 1976) 3–27.

Романа I Лакапина током последњих деценија прилично често посматрано као низ мера које собом носе увођење развојних новина.¹¹³ Ово је било потребно и због тога нагласити, што тек последње одредбе законодавства царева македонске династије, почевши од Нићифора II Фоке (963–969), садрже знаке рађања новог типа војске која је имала мало заједничког са класичним темама.¹¹⁴ У овом смислу Тактике Лава VI представљају (удаљене) веснике речене новине, јер се у њима препоручује, још увек као конзервирајућа мера, ослањање на војнике са довољно иметка.¹¹⁵

До врхунца борбе за спасавање основне масе тематских војника дошло је, као што је познато, за владе Константина VII Порфирогенита (945–959). Управо његовом Новелом из 947. године, о којој је толико расправљано у науци, била је прописана, како би се обезбедила војна служба, минимална вредност војничких имања, која се није могла отуђити.¹¹⁶ Такође, у спису *De cerimoniis* из времена истог цара поново се инсистира на минималној вредности војничких имања, при чему се препоручује да сиромашни војници (ἀποροι στρατιῶται) буду помагани различитим људима (συνδόται) и средствима (ἀδореῖα), како би им било омогућено даље обављање војне службе.¹¹⁷

У принципу, ни прописана минимална вредност имања ни συνδόται нису представљали стварне новине, тако да је цар, кад је реч о прописивању вредности имања, мирно могао да каже да је још од раније постојао одговарајући, али не написмено утврђени обичај (ὄπερ ἢ συνήθεια ἀγράφως πρῶην ἐκύρωσε).¹¹⁸ Очеvidно је да се до X века општа ситуација, због слободног располагања имањима, односно због права слободне продаје, била постепено толико заострила, да је стари неписани обичај који се спомиње као један од метода очувања војничког сталежа постао недовољан. Због тога је обичај озакоњен, подигнут на ниво писаног закона, што не мора да значи да се тежиште предузиманих мера померило од војника ка поседима, што се понекад апсолутизује као појава.¹¹⁹

¹¹³ Вид. горе за мишљења која приличан број појава повезаних са нашом темом стављају тек у X век.

¹¹⁴ *Svoronos*, *Novelles*, No 7, p. 148–150; *F. Dölger*, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565–1453*, München 1924, I, Nr 721. За суштину значења овог законодавства уп. различита објашњења: *Осирогорски*, *Историја*, 274; *Ahrweiler*, *Administration*, 16 n. 5; *Lemerle*, *Agrarian History*, 128–131; *Dagron-Mihaescu*, *Traité*, 279; *Kaplan*, *op. cit.*, 436.

¹¹⁵ Вид. горе.

¹¹⁶ Вид. горе, нап. 105.

¹¹⁷ *De cerim.*, 695–696 (συνδόται: p. 695.18). Cf. *Ahrweiler*, *Administration*, 14 sq.; *Lemerle*, *Agrarian History*, 119 sq., 134 sq.; *Haldon*, *Recruitment*, 49 sq.; *Górecki*, *Strateia*, 168 sq.; *Kaplan*, *Hommes*, 243 sq.

¹¹⁸ *Svoronos*, *Novelles*, No 5, p. 118.9–10. Cf. *Г. Г. Лушаев*, *Византийское общество в X–XI вв.*, Москва 1977, 242 sq. Међутим, *Dagron*, *Modèle islamique*, 239 p. 88 сматра да овај израз не мора да буде дословно схваћен, односно да представља неку врсту алибија за цареву одлуку.

¹¹⁹ *Lemerle*, *Agrarian History*, 133; *Haldon*, *Recruitment*, 79 sq.; *idem*, *Military Service*, 23 sq.; *Dagron*, *op. cit.*, 240 sq.; *Kaplan*, *Hommes*, 231; *E. McGeer*, *The Legal Decree of Nikephorus II Phokas Concerning Armenian Stratiotai, Peace and War in Byzantium. Essays in Honor of George T. Dennis*, Washington 1995, 133 sq.

Један од основних узрока неуспеха поменутог законодавства лежао је у недовољним земљишним резервама у оквиру царских домена. Почевши од IX века, једва да је више било могућности да смањивање и губљење поседа у оквиру једног друштвеног слоја, разуме се изузимајући Цркву, буде кориговано царским поклонима.¹²⁰ Ради илустрације стања, довољно је указати на чињеницу да је некадашњу улогу једног од највиших чиновника рановизантијског периода, који је водио бригу о царским доменима — *comes rei (rerum) privatae (privatarum)*, у IX веку преузео Велики куратор, који је између 39 највиших чиновника имао 36. по реду ранг.¹²¹ Извесно је да положај у коме су се налазили царски домени није могао да се поправи под овим не нарочито важним функционером, а поготову не током јасно изражене кризе војничких поседа у X веку.

У таквим околностима оснажена су два решења за обезбеђивање довољног броја војника. С једне стране, паралелно са слабљењем војничког сталежа, долази до све веће фискализације *στρατιῆς* (στρατεία), која није морала обавезно да представља војну службу него новчану подршку њеном обављању. Тиме је био отворен пут за нову плаћену војску. С друге стране, паралелно са променама у војничкој тактици, богатији војници коначно добијају доминантну улогу. Да би служба таквих војника била обезбеђена, за време Нићифора II повишена је минимална, неутуђива вредност војничких имања на 12 фунти злата. Тиме је означен почетак уздицања војног ситног племства. У следећем, XI веку, када више није ни било класичног тематског уређења, тематски војници су већ били изгубили свој значај и, осим можда малих изузетака,¹²² представљали прошлост.

Ljubomir Maksimović

THEMATIC STRATIOTAI IN BYZANTINE SOCIETY
— a contribution to a new assessment of the subject —

Investigations of thematic organization never yielded generally accepted results. The reasons behind this are closely tied to limitations regarding source material. On the one hand, there are certain chronological or thematic units poorly represented in the sources. On the other, there are cases well documented by the sources which can, however, overlook data logically expected to be mentioned. Still, byzantine sources, including legal texts with their often anachronous clauses, have

¹²⁰ За општије податке, али и за неке изузетке у X веку вид. *Hendy*, *Studies*, 104.

¹²¹ *Oikonomidès*, *Listes de préséance*, 304, 318. Cf. et *Treadgold*, *Military Lands*, 630.

¹²² *Ahrweiler*, *Administration* 10 sq., 49 sq.; *eadem*, *Byzance et la mer*, Paris 1966, 128 sq., 134 sq., 161 sq., 411 sq.

an understanding of thematic priorities which differs from our own, defined by our contemporary standards. Scholars investigating the institution of stratiotes constantly face such difficulties. An undesired but still rather common result of such problems accounts for the fact that researchers base their opinions on superficial lexis and terminology of Byzantine sources and disregard the connections between the main lines of development of the so-called middle Byzantine period (VII–XI centuries) and the changes in thematic organization.

Today we can say that the first themes date from the VII century. From then on, the system was gradually developed. Although the original large themes were divided into smaller units during the VIII century, the principles of organization of subsequent themes – which appeared in the IX and X centuries – remained rather unchanged. Above all, that is quite evident from hierarchic lists (Taktika), dating from the first half of the IX to the first half of the X century (Taktikon Uspenskij, Philoteos' Kletorologion, Taktikon Beneshevich). Only in the late X century we encounter a new situation (Escorial Taktikon). In short, from then on we are dealing with quite a complex administrative organism.

As for the social aspect, soldier are a part of society in which the so-called free peasants had their own land within the framework of village community property. This general picture is more or less reflected in various sources of different date : in the articles of the so-called Agrarian Law (end of VII – beginning of VIII century), in Theophanes' list of «crimes» of emperor Nicephoros I (802-811) and in data found in the Treaty on Tax Levying (X century). We are dealing with such social and economic foundations of the state which lasted, continually, at least from the end of the VII/the beginning of the VIII to the beginning of the X century, those which, when endangered by the crisis, the emperors attempted to defend by regular repetition of protective laws. All of the above leads us to the conclusion that it would be impossible to expect that the «birth» of this social order during the VII century brought about quick reform based on proclamations of generally valid laws. Secondly, general and common characteristics of the entire era changed in times of crisis, gradually and at first undetectably, so that the order of things marked by the crisis finally surfaced only in the X century.

This development is understandable because many significant phenomena of social life were not necessarily defined by specific laws, regardless of the existence of a developed written legislative corpus. The foundations of the legislative order of the Empire did not come in the form of a written constitution or group of basic laws. Under such conditions, explanations of the social status of soldiers should not necessarily be sought among the early examples of pre-Macedonian legislature, just as, following such unsuccessful searches, one should not draw far-reaching conclusions. Since there was obviously no quick, focused and legislatively rounded-off reform at the moment of the appearance of the military order or social group in question, it would be dangerous to take either the “Ostrogorsky model” or the viewpoints which reject it as an absolute paradigm. After all, Byzantine practice was far more diverse than what we are often ready to admit.

It is obvious that, in its initial phase – during the second half of the VII century – the thematic organization developed in times of long lasting demographic crisis and the first serious shortages of money reserves and natural goods. For the most part, the need for military corps could be met in no other way but by settling soldiers. Such soldiers-settlers comprise the kernel of the army and are distributed all across the land, as indicated by the names of the themes of the first and second generation: Opsikion, Armeniakon, Anatolikon, Karavisiannon, Voukellarion, Optimaton, Thrakesianon. Certain, although not numerous examples, uncover the diversity of the sources from which the newly settled soldiers between the end of the VII and the first half of the IX century were recruited (Slavs in the theme Opsikion, the siege of the city of Tyana, extensive measures of emperor Nicephoros I, the case of the pretender to the throne, Thomas the Slav, and the case of the christianized Kouramites).

Generally speaking, the settling of soldiers implies the existence of their more or less pronounced physical ties to the land. However, this does not have to implicate that they all had personal holdings or, to an even lesser extent, that they were all peasants. It only means that these soldiers used the land as the dominant source of income. For, according to *De ceremoniis* and *Ibn-Khordadbih*, their annual salary (ρόγα) amounted to 1 nomisma, and could not exceed the maximum of 12 (by exception 18) nomismata. Actually, these salaries should be seen as additional assets to the overall income of the soldiers.

In that sense, some of the measures (crimes) of emperor Nicephoros I, as interpreted by the chronicle of Theophanes, are especially interesting. The first crime is the settlement of soldiers from all (Asia Minor) themes in the Sclavinias on the Balkans. Those designated for re-settlement had to sell their holdings, often lameting having to lease behind the graves of their parents, perhaps even more distant ancestors, too. Despite this “crime”, there were not enough soldiers to satisfy the growing needs for military corps on both sides of the Empire. Thus the emperor recruited and equipped the poor from the sum of 18.5 nomismes which their neighbors had to pay to the state treasury.

The measures of emperor Nicephoros show that in those days there were at least two type of stratiotes – soldiers who supported themselves from the income provided by their land holdings and those newly recruited or, perhaps, impoverished soldiers whose equipment was provided for by peasants, through the payments they made to the state treasury. The other solution was, apparently, if not temporary then rather rare, so that the general line of development lay closer to the first solution, both before and after the reign of Nicephoros. Already at the time of publishing of the *Ecloga*, that is during the reign of Leo III, stratiwtikòj oŭkoj was a common reality, just as it was in the much later *Tactica* of Leo VI.

The described situation from the days of Nicephoros is very reminiscent of the way the military estate is defined in *De ceremoniis*, which speaks of soldiers with „houses“, but also of poor soldiers who are in the service as a result of community support. This refers to soldiers who can be denoted, as they are in the famous novel

by Constantine Porphyrogenitos, by epithets εὔπορος and ὄποροј. „House“ is taken to mean the patrimony of an individual family, which provides material support for one soldier from its own ranks, as it clearly results from the *Ecloga* and the *Taktika*. That is why the expression *suntelestíj* – „one who participates in“ (equipping a soldier) – appears already in the so-called *Leges militares*. Basically, we are dealing with the same phenomenon which in the later legislative texts of the Macedonian dynasty (X century) was given clearer articulation. All this implies that military service – *stratéa* – could be performed, in part or on the whole, through money payments. According to a considerable number of researchers, the fiscalization of the „stratia“ should exclusively be taken as a feature of late Macedonian legislation. However, it is beyond doubt that this phenomenon also had a prior history.

In the *Vita* of St. Euthymios the Younger we find mention of the fact that his mother, as a widow, inscribed the name of her then *seven year old* son on military lists in the early 830's. Apparently, such formal inscriptions of “soldiers” did happen as a means of evading money payments in substitution for military service. What is even more interesting, the fiscal duties imposed on widows or families came as a renewed ancient custom. One text by Theodore of Stoudion (March 801) implies that the empress Irene revoked this levy which existed in the days of earlier „Orthodox emperors“. In the eyes of Theodore, those could only have been emperors from pre-Iconoclastic times.

The striving of soldiers to gain property of farming land and the interaction between them and the tax paying population of farmers were always present, just as there were always clear demarcations between these two social groups. The soldiers with their property, on one side, and the peasants (and other civilians) with their property on the other, were precisely distinguished in the X century by the terms *stratiwtikòj oĩkoj* and *politikòj oĩkoj*. These technical terms validated the statements found in the *Tactica* of Leo VI and the second Novel of Romanos I (934) regarding the two pillars of the state: the soldiers and the peasants. This, however, did not imply the introduction of new institutions but rather of new terminology with specific meaning introduced in times of precise agrarian codification

It is practically self evident that in the mentioned the living conditions of thematic soldiers between the VII/VIII and the X century, there were several options in articulating the social profile of a soldier. It is also evident what the relatively stable types of soldiers were based on. Firstly, already in the VIII century there is confirmation of the existence of soldiers with property, that is land holdings, the source of the greatest part of their income, whether as proprietors or as recruited members of certain families. In that respect, it is important to note that in one *Taktikon* from the 960's soldiers with personal property were marked as an ancient phenomenon, older even than the Macedonian legislation of the X century. The same applies to the distinction between *stratióthj*, proprietor but not necessarily an active soldier, and *strateuómenoј*, one actually in military service.

Moreover, the fact is that there did exist social differences between the numerous soldiers with land holdings. On the other hand, there were those among the sol-

diers who had no property what so ever or practically none to count with. They were recruited in different ways. Some soldiers from this category were recruited through collective contributions of the communities (beginning of IX century), while others received support from certain landowners (end of IX century). The first option appears in later years as well, as demonstrated by a case registered on the Peloponnesos in the first half of the X century, when the population was levied with collecting money in order to secure funding for the soldiers. It is certain that among the soldiers who traded their participation in such campaigns for financial contributions there were also those (former soldiers?) who had grown impoverished in the mean time and could not personally perform military service. The famous soldier Mousoulaios from the Vita of Philaretos is a good example from the close of the VIII century.

In order to monitor the process of impoverishment of soldiers, we would have to have more of this sort of information from various vitae. The X century legislation came only as a reaction to the crisis which at the beginning of the X century struck smaller and medium size landowners, both soldiers and civilians. This struggle to save the basic body of thematic soldiers had its climax in the days of Constantine VII Porphyrogenetos. In asserting the value of their property, the emperor could thus calmly claim that such a custom, although not formally written down, had already existed. Having become insufficient, this unwritten custom was codified and raised to the level of a written law.

Parallel to the weakening of the military social stratum, there is a growing fiscalization of the stratia, which no longer necessarily had to represent military service but was rather seen as its financial support. The road was thus open for the appearance of a new mercenary army. On the other hand, parallel to the changes in military tactics, the wealthier soldiers finally gained a dominant role. In order to secure the service of such soldiers, in the days of Nicephoros II the minimal value of military land holdings was raised to 12 pounds of gold. This marked the beginning of the rise of lower military aristocracy. During the following, XI century, when the classical thematic organization no longer existed, thematic soldiers had already lost their importance and, save perhaps for minor exceptions, represented a thing of the past.